

Հասմիկ ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ

Ա. ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻ «ԶՅՈՐՕՂԼԻ» ԱՆԱՎԱՐՏ ՕՊԵՐԱՆ

Արմեն Տիգրանյանի ստեղծագործությունն իր մեջ ներառել է հայ ազգային օպերային արվեստի կայացման բարդ գործընթացի կարևոր քայլեր: «Անուշ» օպերայի բեմահաստատումը 1912-1935 թթ. ընթացքում՝ դրա խոսուն վկայությունն է: Սակայն պետք է նշել, որ առայսօր տակավին լուսաբանված ու գիտական քննության առնված չէ կոմպոզիտորի ամբողջական ժառանգությունը, և որոշ արխիվային նյութեր ասպարեզ են բերում ստեղծագործական նոր շերտեր, լույս սփռելով նրա կենսագրության ստվերոտ էջերին:

1930-ական թվականներին Ա.Տիգրանյանի գործունեությանն անդրադարձող գրեթե բոլոր ուսումնասիրություններում կարևորվում են «Անուշ» օպերայի նոր՝ բեմական տարբերակի ստեղծման և Մոսկվայում հայ արվեստի տասնօրյակին ներկայացվելիք օպերայի վերախմբագրման աշխատանքները: Մինչդեռ, համաձայն մի շարք արխիվային նյութերի, 1936 թվականին կոմպոզիտորը սկսել է «Զյորոլի» օպերայի ստեղծման աշխատանքները: Նշենք, որ այս մասին համառոտ ակնարկված է կոմպոզիտորի կյանքին նվիրված միակ գրքույկում¹: Սակայն որոշ ժամանակ անց այդ գործը մնում է անավարտ: Ավելին, կոմպոզիտորը միտումնավոր դադարեցրել է աշխատանքը այդ ուղղությամբ:

Արխիվային նյութերի² քննությունը ցույց է տալիս, որ «Զյորոլի» օպերան Ա.Տիգրանյանը սկսել է գրել ՀՄԽՀ ժողովրդական խորհրդին կից Արվեստի վարչության պատվերով՝ 1936 թվականին: Օպերայի բեմելը նախատեսվել է 1938-ին և հատուկ ուշադրության է արժանացել Հայաստանի օպերային թատրոնի տնօրինության կողմից³:

Առանձին գրառումներ հավաստում են, որ կոմպոզիտորը մեծ հետաքրքրությամբ և ոգեշնչմամբ է սկսել այս աշխատանքը, որի հետագա ընթացքը լուսաբանող նյութերը, սակայն, իրարամերժ են: Մի քանիսում ուղղակի հիշատակված է, որ մինչև 1939թ. կոմպոզիտորը հետևողաբար աշխատել է ստեղծագործության վրա: Այսպես, Վարդգես Տալյանին ուղղված նամակում նա գրել է. «Զյորոլուց բավական բան գրել են : Լիբրետոն ամբողջությամբ ձեռքիս տակ է»⁴:

1937թ. Հայաստանի պետական օպերայի տնօրինությանը ներկայացրած հայտարարագրում, դժգոհելով Երևանում իրեն հասանելիք բնակարանը ուշացնելուց, նա նշել է. «Մինչև այսօր էլ Յերևան գնալ գալով յես հնարավորություն չունեցա «Զյորոլի» օպերայի վրա աշխատելու և ժամկետին հասցնելու: Այս երևույթը նույնպես անդրադառնում է թե՛ իմ նյութականի և թե՛ բարոյականի վրա, հետաձգելով «Զյորոլի» օպերայի բեմադրությունը»⁵:

Բացատրագրերից մեկում կոմպոզիտորն ուղղակի նշել է, որ որոշ ընդհատումներից հետո, 1939թ. նա վստահորեն ավարտելու է օպերան⁶: Մեկ այլ գրառման մեջ ներկայանում է բոլորովին այլ իրավիճակ, որը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ օպերայի հետագա ճակատագրում վճռորոշ դեր է խաղացել լիբրետոյի հեղինակի՝ Վահան Տեր-Առաքելյանի անձնական գործոնը: Կոմիտասի նշանավոր սանի՝ կոմիտասյան համերգների մեներգիչ, Պետերբուրգում ուսանած և տեղի Մարիինյան թատրոնի երգիչ, ռազմական-քաղաքական գործիչ, առաջին աշխարհամարտի, Մարդարապատի ճակատամարտի հերոս, Կարսի ռազմաճակատի շտաբի պետ, բազմաթիվ մարտական շքանշանների արժանացած գեղապետ, հմուտ լրագրող, թարգմանիչ, բանաստեղծ Վահան Տեր-Առաքելյանը 1936թ. աշնանը ձերբակալվել է Թիֆլիսում և 1937 թվականին արքայազն Կոմիի հանրապետության Ուխտա քաղաքի քաղաքատարկայների ճամբար⁷:

Ա.Տիգրանյանի արխիվում «Զյորոլի» օպերայի լիբրետոյի համառոտ բովանդակության մեջ կատարված է հետևյալ գրառումը. ««Զյորոլի» լիբրետոն հիմնականում

¹ Ռ. Ա. Ք ա յ ա ն, Մ. Մ ո թ ա ղ յ ա ն, Ա. Տիգրանյան, Եր., 1955, էջ 126:

² Գ. Ա. Թ., Ա. Տիգրանյանի ֆոնդ (այսուհետ՝ Տ Ֆ.): Ֆոնդի նյութերը սիրով տրամադրել են Գ. Ա. Թ.-ի տնօրեն Հ. Բախչինյանը և ԵՊԿ-ի պրոֆեսոր Ա. Բուդաղյանը:

³ Գ. Ա. Թ., Տ Ֆ, 259:

⁴ Գ. Ա. Թ., Նամակ Վ. Տալյանին, Թիֆլիս, 25 հոկտեմբերի 1936թ.:

⁵ Գ. Ա. Թ., Տ Ֆ, 279:

⁶ Գ. Ա. Թ., Տ Ֆ, 401:

⁷ Տե՛ս. Խ. Խ ա Ֆ ա թ յ ա ն, Վ. Տեր-Առաքելյան, Եր., 1998, էջ 14:

կազմել է Վ.Տեր-Առաքելյանը, որը գտնվում է նրա կնոջ մոտ: Այդ լիբրետոն նա գրեց Հայ արվեստի վարչության պատվերով, որի հիման վրա ինձ հետ պայմանավորվեց նույն վարչությունը, որպեսզի ես օպերա գրեմ: Սակայն հանգամանքների դասավորության պատճառով մի ժամանակ առաջարկվեց ինձ բարեփոխել նույն լիբրետոն և ներկայացնել: Ես ակամա ձեռնարկեցի, մտադրություն ունենալով հետագայում, որ թերևս կհաջողվի օգտագործել իսկական Վահանի լիբրետոն»⁸:

Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի քանգարանում «Քյորօղլի» օպերա-յի նոտային ձեռագրերը թվագրված են 1936-ով: Ամենայն հավանականությամբ, կոմպոզիտորը դադարեցրել է աշխատանքը՝ հուսալով, որ Վ.Տեր-Առաքելյանի բանտարկությունը ժամանակավոր է, և նրա վերադարձից հետո իրենց միացյալ աշխատանքը ավարտին կհասցվի: 1941թ. գարնանը նշանավոր հայ գործիչը վախճանվել է հեռավոր Ռիխտայում: Այդժամ Ա.Տիգրանյանը վերջնականապես դադարեցրել է աշխատանքը և օպերայի լիբրե-տոյի ձեռագիրը հանձնել Վ.Տեր-Առաքելյանի կնոջը: Վերոհիշյալ գրառումը ավարտվում է հետևյալ տողերով. «Հիշատակում եմ, որ այս ձևով կազմած «Քյորօղլի» լիբրետոն սեփա-կան գործ չեմ համարում թեկուզ զանազան փոփոխությունների ենթարկված իմ կողմից: Սույն աշխատանքը չեմ վերջացրել, ընդամենը երկու տետր է: Վ.Տեր-Առաքելյանի լիբրե-տոն, որ ինձ էր տվել (հինգ տետր) հրատարակելու համար, սույն թվի գարնանը Մ.Ֆ.Տիգրանյան-Տեր-Մարտիրոսյանի միջոցով հանձնեցի Վ.Տեր-Առաքելյանի կնոջը: 1941թ. նոյեմբեր, Թիֆլիս»:

1930-ական թթ. իրականության համատարած քաղաքականացման պայմաններում, բնականաբար, Ա.Տիգրանյանը կատարված անարդարություններին ընդդիմանալ անկարող էր: Քաջ գիտակցելով այդ, նա մի շարք արհեստածին պատճառներ է գտնում անհրաժեշտ ժամանակ շահելու համար: Այդ են ապացուցում վերը հիշատակված հայտարարությունը՝ Երևանում իրեն բնակարան հատկացնելու մասին, ինչպես նաև երկու այլ ուշագրավ գրություն:

Ինչպես նշեցինք, պետական օպերայի տնօրինությունը մեծապես շահագրգռված է եղել գոնե 1938թ. բեմադրելու օպերան: Ավելին, Ա.Տիգրանյանին տրվել է համապատասխան հոնորար՝ օպերան ավարտելու համար: Մեր ձեռքի տակ է յուրօրինակ մի բացատրագիր, որը Ա.Տիգրանյանը ներկայացրել է պետական օպերայի տնօրինությանը՝ անտարակույս՝ ի պատասխան գործը ավարտված տեսնելու մասին վերջինիս հերթական հարցապնդումների: Ամենայն հավանականությամբ (ինչը դժվար չէ կռահել փաստաթղթի ենթատեքստից), կոմպոզիտորին մեղադրել են ստեղծագործության ավարտի ձգձգման համար, որի երևույթական պատճառներից մեկը համարել են նաև այն, որ արդեն 1937թ. Արրեջանում բեմադրվել էր ՌՖ.Հաջիրեկովի համանուն օպերան:

Ներկայացնենք բացատրագրի բնօրինակը.⁹

А. Тигранян, Объяснительная записка к опере и либретто "Короглы"

На протяжении многих веков Короглы живет в народе, как исторический народный герой. Он воспевается народом подобно Давиду Сасунскому, как защитник угнетенных масс и ярый непримиримый враг поработителей ханов, беков (князей).

В уста народного героя Короглы, народом же вложено то мировоззрение, которое вытекало из политических и социальных условий, окружающих в то время поработанные массы.

Короглы воспевается и до сих пор народами Закавказья и вне его. Каждый народ считает Короглы героем, вышедшим из своей среды, однако, совершенно без националистических тенденций, в чем и великая ценность эпоса Короглы(...)

Какой же национальности принадлежал на самом деле Короглы? Этот вопрос нас для оперы мало интересует. Это дело историков и исследователей.

Эпоху Короглы в опере взято XII-XIV века, т.е. - до появления огнестрельных орудий. К тому есть предпосылка в одном из вариантов сказа о Короглы, где он говорит: "после того, как появились эти оружия, рыцарство теряет свое значение, ибо врага своего можешь разить, не вступая с ним в бой лицом к лицу". Говорят, что появление этих орудий совпало с последними годами его жизни.

В опере он является борцом за свободу/как и в сказах/, окружающий себя людьми различных национальностей: из армян, азербайджанцев, иранцев, курдов и др..(...)

⁸ ԳՄԹ, Տ Ֆ, 183:

⁹ ԳՄԹ, Տ Ֆ, 401:

Отвечая на вопрос о существовании в Азербайджанской Республике оперы того же на-звания, я заявляю следующее:

Исходя из этнографических данных, принимая во внимание эмоциональные моменты данного народа и подойдя к фольклорным вопросам вплотную, я нохожу сюжет Короглы не только близким к армянским массам, но и стопроцентно родным. Об этом свидетельствуют собранные из наших деревень более 30-ти вариантов сказа Короглы, которые сейчас переданы для издания.

За исключением общности идеи, все остальное в моей опере, как-то: ход действий, эпоха, развертывающиеся события, экспозиция и развязка, совершенно отличны от азербай-джанской оперы того же названия. В защиту себя приведу аналогичный пример: так называемые оперетки-Асли Кярам, Лейли Меджнун, Ашуг Гариб и др. шли и на армян-ской сцене и на азербайджанской, в разных вариантах и посещались одинаково любовно.(...)

Приведенные аргументы дают мне право уверенно работать над этой оперой, начатой в 1936году, а в последствии прерванной по другим причинам.

А.Тигранян 1939г. 8 январь

Պետական օպերայի տնօրենի 1939թ. հունիսի 26-ի մի գրությունից պարզվում է, որ կոմպոզիտորն ինքը, այլևս չհանդուրժելով օպերայի հետագա ձգձգումները, առաջարկել է «Քյորոլի» օպերան փոխարինել «Լոռեցի Մաքո» բալետով և ստացել է դրա վերաբերյալ համաձայնագիր¹⁰:

Իսկ 1941թ. Վ.Տեր-Առաքելյանի մահից հետո կոմպոզիտորը վերջնականապես հրաժարվել է օպերայի ստեղծման հետագա աշխատանքներից, մեր համոզմամբ՝ անհան-դուրժելի համարելով իր կողմից Վ.Տեր-Առաքելյանի լիբրետոյի վերախմբագրումը, որը նրա կարծիքով՝ կատվերեր վաղամեռիկ հեղինակի վեհ հիշատակը: ԵՎ մարդկային բարձրագույն արժանիքներին հավատարիմ՝ Ա.Տիգրանյանը վերջնականորեն դադարեցնելով արժեքավոր ու անչափ հետաքրքիր այդ ստեղծագործության վրա տարվող աշխատանքները, 1940 թվականից ձեռնամուխ եղավ նոր՝ «Դավիթ Բեկ» օպերայի ստեղծմանը:

Ինչպես ներկայացված էր անավարտ օպերային առնչվող բացատրագրում, հեղի-նակները մախատեսում էին ստեղծել ժողովրդական-հերոսական յուրօրինակ մի վիպեր-գություն, որը մի նոր՝ բեմական աստիճանի էր հասցնելու ժողովրդական և աշուղական արվեստի մնայուն արժեքներ: Դրա խոսում վկայությունն են «Քյորոլի» օպերայի լիբրե-տոյի պլանը՝ կազմված 1935թ. Թիֆլիսում Վ.Տեր-Առաքելյանի կողմից¹¹ և Ա.Տիգրանյանի գրչին պատկանող շուրջ 20 ուրվագիր պատասիկներ:

Լիբրետոյի պահպանված պլանից ակներև է դառնում որ, «Քյորոլի» օպերայի ֆարսուլան հյուսված է էպոսի տարրերակներից մեկի հիման վրա: Բովանդակությունն ընդգրկում է Ռուշանի՝ Քյորոլի վերանվանվելու պատումը, Չամիլիբեկ ամրոցում հաս-տատվելը, իբրև հայոց Բագրատ իշխանի որդի՝ Արմեն իշխան, Նուրեդդին խանի պալատ այցելելը և հետո նրա դատերը՝ Նիզարին առևանգելը, Դուաթ ձին քաչալ Համգային տանուլ տալը և իբրև աշուղ, ծպտված՝ խանի պալատում ժողովրդի հսկա բազմության հետ տարած փայլուն հաղթանակը: Լիբրետոյի մեծագույն արժեքը աշուղական պատումների և դրանց ոգուն խիստ հարագատ հեղինակային տարրերակների միահյուսումն է¹² :Հորինվածքի

¹⁰ Գ.ԱԹ, Տ Ֆ ,259:

¹¹ Գ.ԱԹ, Վ. Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, 644:

¹² Նույն տեղում՝

Առաջին գործողության չորրորդ պատկերում Քյորոլին երգում է.

*Բազեն արծվից վորս չի տանի,
Թեկուզ խիզախ այդ փորձն անի,
Թույլն ուժեղի գերին է միշտ,*

Աչքերում լաց, սրտումը վիշտ (Գ.ԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, 644, էջ13):

Իմներորդ պատկերում գյուղացիները այսպես են դիմում Քյորոլուն.

*Տար մեզ կռվի, տար մեզ մահվան,
Մատաղ լինենք քո քաջ անվան,
Լավ է մեռնենք, զենքեր առած,*

Քան թե ապրենք, ստրուկ դառած:

Տար մեզ կռվի, տար մեզ մահվան,

Չան՝ արյունոտ գայիք որվան (Գ.ԱԹ, Վ.Տեր-Առաքելյանի ֆոնդ, 644, էջ 30):

բազմապլան, հագեցված բովանդակությունը, կուռ միասնականությունը, դրամատուրգիական պատշաճ հանգուցալուծումները, Վ. Տեր-Առաքելյանի՝ օպերային երգչի, բանահավաքի, բանաստեղծի, գրականագետի, քննադատի մեծագույն հայրենասերի աստվածա-շնորհ տաղանդի արգասիքն էին: Անտարակույս, Ա.Տիգրանյանի երաժշտությունը կդառնար այսպիսի լիբրետոյին համարժեք դրսևորում:

Կոմպոզիտորի մտահղացմամբ՝ օպերան սկսվելու էր մեծակերտ նախերգանքով, մեծ սիմֆոնիկ նվագախմբի և քառաձայն երգչախմբի կատարմամբ: Պարտիտուրից պահպանված ընդամենը մեկ թերթից ակներև է օպերայի երաժշտական դրամատուրգիայում գլխավոր հերոսի մեղեդի-խորհրդանիշի (ինս՝ լայտթեմայի) առկայությունը: Պղնձե փողային խմբի նվագամասում ժողովրդական հանրահայտ «Քյորօղլի» երգի մեղեդին է, որն, ի դեպ, այդ տարիներին արժեքավորվել էր մահ Ա.Խաչատրյանի ստեղծագործական տեսադաշտում՝ «Պեպո» կինոնկարի եզրափակիչ կադրերում: Վերջինիս բնորոշ է հիպոդորիական-էոլական լադի յուրահատուկ դրսևորումը՝ ստորին քառալարի օկտավա վեր տեղաշարժով, որի շնորհիվ մաժորից կատարվում է անսպասելի մինոր եզրահանգում: Չեռագիր էսքիզներից մեկում նույն մեղեդին ներդաշնակված է նորովի: Վերջինիս իմիտացված անցկացումը առաջին պատկերի նվագամասում, որը Ռուշանի և Բին Ամիի երկխոսության տեսարանն է, վերջնահաստատում է այն որպես լայտթեմա: Նշենք, որ այս տեսարանը ձեռագրերում միակն է, որտեղ ներկայացված է Ռուշանի երաժշտական կերպարը՝ աշուղական ասերգի վեհ պաթոսին ու հանկարծաբանությանը խիստ հարազատ: Ինտոնացիային բնորոշ են թե՛ հայ աշուղական և թե՛ հայ հոգևոր (տաղային) երգարվեստից եկող միևնույն քառալարի փոփոխակների հարևանությունը, ազատ ծավալվող հարաշարերը և այլն: Պահպանվել է մահ Նուրեդդին խանի քայլերգը, հաստատելով տիպիկ պարսկական կոլորիտ ստեղծելու Ա.Տիգրանյանի մեծ վարպետությունը: Լիբրետոյի պլանն ընդգրկում է չորս գործողություն, ինը պատկեր: Կոմպոզիտորը եղանակավորել է ընդամենը մեկ պատկեր: Առհասարակ, ողջ ձեռագիր նյութը, որտեղ կան մահ ժողովրդական երգերի գրառումներ, կոմպոզիտորի տքմաջան որոնումների ու մանրագին աշխատանքի խոսում արտահայտությունն է:

Ամփոփելով՝ նշենք հետևյալը. արխիվային նյութը բացահայտում է կոմպոզիտորի՝ ստեղծագործական որոնումների ինքնատիպ շերտի՝ ժողովրդա-աշուղական երգարվեստի ազգային արժեքների վերահաստատվորման, «Քյորօղլի» էպոսի ավելի քան երեսուն տարբերակների հիման վրա իրեն հատուկ հմտությամբ (դեռևս «Անուշում» լավագույնս դրսևորված) անհատական ուրույն ու անկրկնելի ոճը:

Օպերայի լիբրետոն, մեր համոզմամբ, գիտական արժեք է ներկայացնում մահ «Քյոր-օղլի» էպոսի բանասիրական ուսումնասիրման համար՝ ներառելով հարուստ բանահյուսական նյութ:

НЕОКОНЧЕННАЯ ОПЕРА "КЕР- ОГЛЫ" А. ТИГРАНЯНА

_____ *Резюме* _____

_____ *А. Степанян* _____

В архиве выдающегося армянского композитора, одного из основоположников армянской национальной оперы А.Тиграняна существуют интересные материалы относительно неоконченной народно-героической оперы "Кер-Оглы" (МЛИ им. Ег. Чаренца). Либретто и более 20 нотных эскизов оперы свидетельствуют о новом и интересном - народно-ашугском стилевом пласте в творчестве композитора. Исследование архивных материалов показывает, что основной причиной приостановления работ над оперой послужили арест, затем скоропостижная смерть в 1937г. в ухтинском лагере политзаключенных либреттиста оперы, певца, ученика Комитаса, солиста петербургского Мариинского театра, видного военного деятеля, публициста, поэта и переводчика Вагана Тер-Аракеяна.